

OKWU AGBAMABUO: ONODU YA N'ASUSU IGBO

Onyinye Constance Amamgbo PhD

Ngalaba Amumamu Igbo, Afrika na Nzikorikaozi

Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka

E-mail: oc.amamgbo@unizik.edu.ng

Phone: 08033086688

Umjedemede

Nchocha a bu maka okwu agbamabuo na onodu ya n'asusu Igbo. Okwu agbamabuo nyere aka ime ka asusu Igbo buru ihe na-eto eto ma mee ka asusu bawanye abawaye. Asusu o bu la nwere ebe o na-enyere ibe ya aka ma nwee ebe ya na ibe ya yiri n'otu uzọ ma o bu n'uzọ ozo. Ufodu n'ime ha bu ndi e ji akuziri umuaka imu etu e si ekwu okwu ngwa ngwa ma mee ka akpa okwu umuaka bawanyekwu n'uba. Ndi Igbo kwenyere na asusu bu ntala ndi ha n'ihu na onye kpoo oba ya mkpomkpoo oba, agbataobi e were ya kpoo ntu. Nchocha a bu n'uche iziputa okwu agbamabuo na onodu ya n'asusu Igbo. Nwanchocha mgbakwasara ukwu na atutu njieme na atutu nsinagburugburu. Nchocha ga-agbaso usoro nkowasi. Ihe nwanchocha bu n'uche bu ikowaputa mputara okwu ndi a n'asusu Igbo, ichoputagasi okwu ufodu ndi na-agako onu ma nwee nghota zuru oke. Arọ nchocha a bu na ndi nne na nna ga-enye aka ikuziri umuaka okwu abuo nwere otu nghota doro anya di na asusu Igbo. O ga-eme ka onodu azumaahia, agumakwukwo, alimdi na nwunye na omenala di iche iche gaa n'ihu. Ozo, ndi okenye ga-agba mbọ iji asusu di otu a were ekwu okwu tumadi ebe umuaka no n'ogbako ndi ntorobia. Nchocha a ga-abia n'isi njedebe site n'ichoputasi ihe ga-enyere ndi Igbo aka iga n'ihu ma mee ka ha buru ndi e ji asusu ha mara.

Okpurukwu: Onodu, agbamabuo na asusu.

Mkpelite

Okwu agbamabuo n'asusu bu isi sekpu nti ugbo a n'ebe amumamu asusu Igbo di. Di ka amumamu asusu Igbo na-abawanye n'onu ogo n'ihu mkpa asusu a di. O bu okwu agbamabuo ndi na-abata ma o bu a na-ewebata n'asusu n'uzo di iche iche na-enyere asusu Igbo i di na-etowanye etu o kwesiri. Mbata okwu ndi a niile na-abata n'amumamu asusu Igbo mere ka ndi Igbo na-enwe nkwa okwu site n'iji okwu ndi ahụ niile eme onu n'uzo di iche iche. Di ka a maara na asusu bu uzọ mmadu n'ibe ya si enwe ezi mmekorita, egosiputa, nghota, ebumnuuche, echiche, nkwenye, ekpemekpe ma o bu okpeperechi n'ihe ndi ozo yitere nke a. Nke a mere na otutu okwu agbamabuo ndi a na-enye aka iziputa omumu n'asusu n'uzo puru iche ma mee ka asusu Igbo towanye n'uto. Mgbe asusu Igbo nabatara umu irighiri okwu agbamabuo ndi a niile ma webata maobu na-arunyegasi ha isi etu okwesiri mgbe o bu la a na-edo asusu Igbo edo tumadi n'ulo akwukwo otaakara wee ruo na nke mahadum niile di n'ala Igbo gbaa gburugburu imata na asusu Igbo aburula akwa akwuru. Okwu ndi a gunyere kpamkpam, ngwangwa, ososo, papa, mama, kpomkpom, gbamgbam, nkenke, chimchim, pinopino, keke, iche iche, mpempe, werewere dg. Okwu niile a ga-enye aka nke ukwu mee ka asusu Igbo na-enwe ukoro utọ n'ebe o puru iche malite n'osusu maobu ruo na okwuokwu, omumu na odide asusu buru ihe ga-adị mfe nye nwa afọ Igbo o bu la ma na-agakwa werewere etu o kwesiri. Mgbe nke a mere, ndi mmadu

tumadi ụmụ afọ Igbo ga-enwe mmasị puru iche bara omumu asusu ma mee ka ndi mba ofesi huta ya di ka ihe oke onu ahia n'ihu na o bu ihe onye kporo nkita ya ka o na-aza. Ozo, onodu a ga-emekwa ka asusu Igbo wee ike na-amakwa asusu ndi mba aka n'ihu n'ebe o di ukwuu.

Nchocha a ga-aba uru maka onye choro ime nchocha n'isiokwu yitere nke a n'ihu na nchocha a gara n'ihu kowaa asusu etu o kwesiri tumadi etu o siri metuta amumamu atutu mmebeokwu maobu asusu nakwa oru asusu na-arụ na mmekorika mmadu n'ibe ya n'uzo di iche iche. N'aka nke ozo, o ga-abu ezigbo ebe mgbakwasa ukwu maka ndi ga-eme nchocha n'odinihu n'isiokwu yitere nke a.

Ntuleghari Agumagu ndi e derela n'isiokwu a

N'ebe a, nwanchocha ga-eleba anya na nchocha di iche iche ndi mmadu merela banyere isiokwu nchocha ya, nkowa asusu, nnyocha atutu, nchocha e merela n'isiokwu, atutu nchocha na

Nchikota.

Asusu adaghi n'elu. A bia n'ichoputa ihe asusu bu, o bu uda sitere n'olu mmadu puta ma burukwa uda ahụ na-aputa n'okwu mmadu na-ekwu. Okwu ahụ mmadu na-ekwu bu ihe a na-edo n'usoro ekwu ihe di iche iche o wee nwee nghota zuru oke. Okwu ahụ e doro n'usoro nwere nghota zuru oke mere mmadu na ibe ya ji aghota onwe ha nke oma ka a na-akpo asusu. O bu asusu ka ndi mmadu ji emekorita n'etiti onwe ha n'ebo di iche iche. O bukwaa asusu na-egosi na mmadu puru iche makana o bu naani mmadu na-asu ya, anumanu bu naani unara ka ha na-eme. Ya bu na asusu bu mmadu, mmadu buru asusu. O bu site n'asusu ka e si amata ebe ma o bu agburu onye si puta. N'ihu nke a, asusu bu ike ndi mmadu nwere n'ebe di iche iche ha noga si ma o bu n'obodo a mnyere ha, E wepu ya, o nweghi onye ga-aghota ibe ya. Afigbo (1981) kowara na asusu bu udaolu mmadu a haziri ahazi n'udi o di mma nke abughi ebumputa uwa mmadu n'onwe ya mebere ya. A bia n'ihe a Afigbo kwuru, nwanchocha ekwetachaghi na ya. Ihe kpatara ekwenyeghi a bu na e nwere atutu nsinuburu nke na-akowa na e nwere ngwa asusu nke nwa obula a muru ohuru buru puta uwa. O nwere ngwa asusu di n'uburu nwa a muru ohuru nke na-arụ nnukwu oru n'imu asusu di na gburugburu ya. Seinde (1985:45) kowara asusu di ka ihe kacha mkpa na mmekorita mmadu na ibe ya. Ngosiputa, eserese, akpuruakpu, onyonyoo dacha mkpa na mmekorita mmadu na ibe ya, mana e wezuga asusu, o nweghi uzo a ga-esi kowaputa mputara ihe ndi a. Asusu na-egosiputa oganihu na mmepe obodo tinyere ochicho obi mmadu. O bu site n'asusu ka ihe niile di na ndu dabeere. Nkowa Seinde na-egosi na asusu bu ihe okpu nne na nna na-enyefe ma o bu ahapuru umu ha. Na nkowa ihe asusu putara, Agbedo (1991) si na "asusu bu tuu di n'isi opi n'ebe ndu mmadu di". Nkowa a gosiri na asusu metutara ihe niile ndi mmadu na-eme na ndu. O gara n'ihu kowaa na odinala ndi ji biri ga-enweriri asusu, nke a putara na omenala enweghi ike ime ihe obula ma o buru na asusu akwadoghi. Nwanchocha huru asusu di ka onyinye Chineke nyere mmadu, nke onye obula e kere eke ga-enwe ike jinwuo wee kparita uka ma o bu kowaputa ihe bu mkpa ya.

Onye ozo nyere nkowa maka asusu bu Anozie (1999). O kwuru na asusu bu uzo di iche iche

mmadu na ibe ya si enwe mmekorita. Ozo, na asusu bu uda sitere n'olu mmadu nwere nghota mgbe ogan okwu di iche iche meghariri ahụ n'uzo kweşiri ekweşi. Asusu bukwa usoro okwu ma o bu nhazi uda nke otu mba maara nke oma ma jiri ya na-ekwukorita okwu n'etiti onwe ha.

Agbedo (2000) kwuputara na Sapir na Whorf (1940) ruturu aka na asusu na mmadu gwakotara onu nke mere otutu ndi okammuta jiri weputa ohere gumie ihe banyere ntola usoro asusu. O bughị na asusu na-eziputa naani ebumnuuche mmadu kama na o na-akpukwa ya akpukwa, o wee kwuru ekeresu. Asusu bu umi ntughari uche mmadu na ibe ya. Mmadu isape anya mara ihe na-aga n'uwa na mgbe o ji aga anaghi adi mfe ma e jigbi asusu. Asusu gbadoro ukwu n'okpurukpu ihe anọ ndi a: nke ngere, nke osusu, nke odide na nke ogugu. Naughn (2000) n'ime akwukwo mbiputa Apress (2002) si na asusu anyi bu ngwaru di mkpa e ji ewulite obodo. O bu mgbe e ji asusu anyi ziputa ndi ndu ha bara uru ka obodo ji aga n'ihu nke oma na mwulite. Obodo China, Fransi, Itali, Jamini, Japaanu, Giriki, Ndiaa, dg. ji asusu ha amu ihe niile a na-akuzi na sayensi na nkanazu.

Mbah na Mbah (2001) kwara asusu di ka uzo e si eziputa ebumnuuche mmadu, mmekorita ma o bu ihe mmadu choro site n'uda ma o bukwa akara ederede. Nkwa ya gosiri na e wepu asusu n'uwa taa na mekorita mmadu na ibe ya kaara ibu ihe agaghi ekwe omume n'ihu na e nweghi uzo ozo mmadu ga-esi ziputa ebumnuuche ya. N'otu aka ahụ, Ugobueze (2010) şiri na ogugu na odide n'asusu obodo na-enye aka na mmekorita mmadu na ibe ya, ihazi onwe, inwere onwe na ichemi echiche ime. Asusu na-enye aka n'ikuziri umuaka nsopuru na iwu obodo. Asusu na-arụ nnukwu oru n'ikuziri umuaka ihe banyere ofufe, okpukperechi na inabata ndi ozo n'usoro ekpemekpe ha. Nkwa Ugobueze na-egosi na asusu bu a hughị ebule ma e lighi dike n'uwa dum. Asusu bu isi a huru kwaba okpu, ya mere na nwaafọ Igbo obula kweşiri ima ka e si asu asusu Igbo etu o kweşiri. Udemmadu (2018) kwuru na asusu bu otu uzo e si ezipu ozi burukwa uzo mmadu na ibe ya si emekorita. Ma tupu nke a adi ire, a ga-enweriri ezi mmekorita n'etiti ozi na uda ma o bu ederede ya. O gara n'ihu juo ajuju a: kedụ udi ezi mmekorita ahụ? O wee zaa şi; mmekorita ahụ bu "nghota".

Na nchikota, nkwa asusu ndi okammuta di iche iche e nyegara diche mma ma gbado ukwu n'otu ebe. Ha na-akwa na asusu bu uzo mmadu si eziputa ebumnuuche ya ebe ndi ozo no nke na-eweta nghota zuru oke ma na-akwado ezi mmekorita mmadu na ibe ya mana nwanchocha kwara na asusu bu uzo mmadu si gosiputa ebumnuuche ya, akonuuche na echiche ya n'uzo puru ihe iji mee ka aghota ihe o na-ekwu nke oma. Ya bu na asusu bu ntola ndu mmadu n'uwa gbaa gburugburu n'ihu na asusu mere ka mmadu buru ihe puru iche n'ebe anumanu na ihe ndi ozo di makana o bu naani mmadu na-asu asusu. Asusu jikoro mmadu na ibe ya, agburu na agburu, obodo na obodo, nakwa mba uwa onu.

Onwudiwe na Ugochukwu di mma makana o mere ka a mata na asusu chikotara ihe niile gbasaara ndu mmadu n'uwa a. Ihe nke a gosiri bu na e wepu asusu na ndu mmadu, nghota na

mmekọrita agaghị ezu oke. Ọ bụ asụsụ ka e ji ekwukọrita okwu, asụsụ ka e ji ewulite obodo. Ihe gbasara iru ọrụ goomenị, ọrụ aka ịiche iche tinyere ihe gbasara azumahia n'ọpọ ọbụla nwere ntọala ha n'asụsụ. A bịa n'ime njem, ikuzi ọgugu na odide, na ihe dum banyere ndị sonyere isi n'asụsụ. Ya bụ na asụsụ bụ mmadụ, mmadụ buru asụsụ. Ocho (2005) site na nchọcha o mere banyere asụsụ, chọputara na asụsụ bụ omenala n'ihị na ọ na-akọwa, na-eche kwa ma na-enyefe ihe dum banyere usoro obibi ndị, nkwenye, usoro akparamagwa, ọdinala na usoro echichi site n'otu ọgbọ ruo n'ọgbọ ọzọ, nke mere ka otu ndị ma ọ bụ otu agburu ịiche n'ebe ndị ọzọ nọ. Ihezuonu (2013) kwadoro ihe Ocho (2005) chọputara site na nchọcha o mere. Ọ chọputara na asụsụ bụ anya ndị mmadụ ji ahụ ụzọ ma kọwaa ihe ịgasi na gburugburu ha. Ọ chọputakwara na asụsụ ọbụla a na-asụ n'ebe ọbụla bụ njirimara ha, ọzọ, na asụsụ ka e ji enyefe omenala site n'agburu ruo n'agburu. Nchọputa Ocho, tinyere nke Ihezuonu, ịmma n'ihị na ha mere ka anya ọhaneze meghee imata na asụsụ bụ ihe ji agburu ka ọ ghara ifu efu. Ha mere ka ndị Igbo mata na ha ga-ejisi ike na-asụ asụsụ Igbo ebe ọbụla ha hụrụ onwe ha iji kwadosie omenala e ji mara Igbo ike, mee ka asụsụ Igbo buru a kwaa a kwuru.

Asụsụ ịka Achebe (2018) kwuru bụ iwekọta mkpuruokwu ịiche iche nwere nghota ọnụ mee ka a mara ebunnuuche mmadụ. Ọ gara n'ihu na-akọwa na asụsụ na-abukari okwu e kwuru ma ọ bụ nke e dere n'akwukwo. Ọ bụ site n'asụsụ ka mmadụ si ekwuputa ebunnuuche ya ma ọ bụ gosiputa iwe ya. Ọ bukwazi asụsụ ka mmadụ nwere ike iji bee akwa, chia ọchi ma ọ bụ kpokuo Chi ya. Nkọwa Achebe na-egosi na asụsụ bụ ike mmadụ nwere iji ziputa ebunnuuche na mmekọrita ị n'etiti ya na mmadụ ibe ya. Udemmadu (2018) kwuru na asụsụ bụ otu ụzọ e si ezipu ozi burukwa ụzọ mmadụ na ibe ya si emekọrita. Ma tupu nke a adị ire, a ga-enweriri ezi mmekọrita n'etiti ozi na ụda ma ọ bụ ederede ya. Ọ gara n'ihu juo ajuju a: kedụ ụdị ezi mmekọrita ahụ? O wee zaa ị; mmekọrita ahụ bụ “nghota”.

Nnyocha atụtụ

Nwanchọcha turele atụtụ echiche ndị ọ họtọ ga-abu atụtụ nchọcha a. Atụtụ ndị a bụ atụtụ mmebeokwu na atụtụ njieme.

Atụtụ Mmebeokwu

Ndị wubere atụtụ a bụ Mohanan na Kiparsky n'afọ 1982. Ha kwuru na ọdịdị mkpuruokwu nwere etu ịiche iche e si ewube ya. Nke a bụ site n'ọdịdị mkpuru ụda ịiche iche. Mbah na Mbah (2014) dere na n'Igbo, ọ buru na e were atụtụ a ruo ọrụ, na e nwere ike iweputa ọkpurukpu okwu ndị a: (a) Mgbe a gbakwunyere nganiihu n'isingwaa kwuburu onwe ya, a na-enweta mkpọaha. N'ikwado ihe Mbah na Mbah kwuru ka nwanchọcha ji nye ọmụmaatụ a, 'tụ' bụ isingwaa, 'u' bụ nganiihu, e were 'u' gbakwunyere 'tụ' e nweta 'utụ' bụ mkpọaha. Ugbua, na mkpọaha a bụ 'utụ' ka e si mebeta aha osisi bụ 'utu'. (b) Mgbe a gbakwunyere isingwaa n'isingwaa kwururu onwe ya, a na-enweta ogwe ngwaa ma ọ bụ ngwaa kwururu onwe ya.

Atụtụ mmebeokwu na-akọwa na ụmụ irighiri okwu ma ọ bụ mkpuruasụsụ ịiche iche ndị e nweghi ike ikewa ekewa ọzọ, ka e ji emebe mkpuruokwu ịiche iche. Usoro atụtụ a ji eme

nkowa bu usoro mofoloji. Ndi kwenyere n'atutu a bu Mohanan na Kiparsky tinyere Mbah na Mbah. Ha kwenyere na ya site n'ikowa na o bu mkpuruasusu ma o bu mofim ka e ji emebe mkpuruokwu di iche iche. Atutu a bara uru putara ihe ma doo anya nke oma makana o mere ka a mata etu e si n'umu irighiri okwu, nkebiokwu, nkebiahiri ma o bu ahiriokwu emebe mkpuruokwu. O na-egosiputa oru mgbakwunye nganiihu na-aruga n'asusu Igbo, na o bu site na mgbakwunye e tinyere n'isingwaa ka e si enweta aha, nkowa ma o bu ngwaa a gbatiri agbatiri.

Atutu Njieme

A bia n'atutu njieme, ndi okammuta kwuru okwu banyere ya ebughi ibu, ma ka o sila di, Paul Horwich n'akwukwo o dere n'afu 1998 o kporo '*Meaning*'. O kowara na ihe na-enye okwu obula echiche ya gbadoro ukwu n'ihe e ji ihe ahụ eme n'asusu okwu ahụ di na ya. A bia n'echiche Wittgenstein na Horwich, e nyochaa ya nke oma, a ga-achoputa na ha abuo na-ekwu otu ihe. N'iga n'ihu, onyeozo kwadoro atutu a bu Ludwig Wittgenstein. N'afu 1953, o dere akwukwo o kporo '*Philosophical Investigations*'. N'ime akwukwo ahụ ka o kwuru na atutu a na-agbaso usoro nsirihu were enye nkowa okwu obula. O na-akowa na echiche na nghota okwu o bula nwere sitere n'ihe ndi nwe ya ji ya eme n'asusu o no na ya. Horwich na Wigenstein so na ndi kwenyesiri ike ma na-akwado atutu a site n'ikowa na okwu o bula nwetara echiche ya site n'ihe ndi nwe asusu nyere ya. Nkowa ha na-ekwenye na okwu obula enweghi echiche onwe ya. Atutu a bara uru n'ihu na o na-egosiputa na okwu di iche iche n'asusu di iche iche nwetara echiche ha site n'etu ndi nwe asusu siri hu okwu ndi ahụ. Uru atutu a bara mere na e ji ya aru oru rue ugbua. Atutu a riri mperi n'uzo olenaole. O doro anya na echiche nwere odidi nnononwe emetutaghi onodu ya n'asusu ma o bu atumatuokwu mana atutu a na-ekwu na echiche okwu o bula gbadoro ukwu n'ihe ndi nwe asusu kporo ya.

Asusu

Otutu ndi jiri asusu Igbo kporo ihe gboro ihe ewu na-eri site n'ime nchocha gbasara asusu bu ndi a; Ejiofo (2015) mejuputara ebunnoobi ya nke bu ichoputa uzo a ga-agbaso were kwalite asusu na omenaala Igbo. O choputara na asusu Igbo na-anyuzi ka oku a wuru mmiri. Nke a gosiri na ndi mmadu anaghi etinye uchu n'imuta asusu na ilu Igbo. O si na nke a bu nnukwu oria ji ndi Igbo, nke na o buru na a gbaghi mbo ka e gbochie ya bu oria, asusu Igbo ga-anwu piji. O nyeziri ntuzi aka ka ndi Igbo niile gbaa mbo muta asusu na ilu Igbo ma chekwaba ha, n'ihu na o bu ha bu ndu ndi Igbo.

Nchocha Ejiofo mere ka a mata mkpa o di ichekwaba asusu na ilu Igbo. O mere ka ndi mmadu choputa na o nweghi etu a ga-esi chekwaba asusu Igbo ma o buru na e chekwabaghi ilu Igbo, maka na ilu Igbo fuo, ihe o putara bu na asusu Igbo efuola. Nchocha ya bara uru nke ukwu, maka na o meghere anya ndi goomenti na ndi Igbo niile o kachasi goomenti steeti anyi bu Anambara Steeti ka ha mara mkpa o di ibido n'oge kwoo ya bu mmiri mgbe o ka no n'obe ukwu tupu o ruo n'ikpere. Nchocha ya mere ka ndi goomenti steeti Anambara nye iwu kpu oku n'onu na nwata akwukwo obula ga-emeriri nke oma n'asusu Igbo n'ule agba ikpeazu sekondiri nta tupu o gafee n'ogo sekondiri ukwu. Atumatu di etu a ga-eme ka omumu asusu na ilu Igbo n'ogo di iche iche na-aga n'ihu. Onwudiwe na Ugochukwu (2012) na nchocha ha mere banyere asusu, choputara ma kowaa na asusu abughi naani uzo mkparitauka kama na o bu ihe na-aji mkpuruokwu ya niile, odidi ya niile nakwa onodu ya

niile eziputa ihe ndu bu n'ebe mmadu no. Ha kwukwara na asusu n'uzo puru iche, kpokotara ihe dum banyere etu ndi mmadu siri hu uwa.

Nchoputa Onwudiwe na Ugochukwu di mma makana o mere ka a mata na asusu chikotara ihe niile gbasaara ndu mmadu n'ua a. Ihe nke a gosiri bu na e wepu asusu na ndu mmadu, nghota na mmekorita agaghi ezu oke. O bu asusu ka e ji ekwukorita okwu, asusu ka e ji ewulite obodo. Ihe gbasara iru oru goomeni, oru aka di iche iche tinyere ihe gbasara azumahia n'onodu obula nwere ntola ha n'asusu. A bia n'ime njem, ikuzi ogugu na odide, na ihe dum banyere ndu sonyere isi n'asusu. Ya bu na asusu bu mmadu, mmadu buru asusu.

Ocho (2005) site na nchocha o mere banyere asusu, choputara na asusu bu omenala n'ih na o na-akowa, na-echekwa ma na-enyefe ihe dum banyere usoro obibi ndu, nkwenye, usoro akparamagwa, odinala na usoro echichi site n'otu ogbo ruo n'ogbo ozo, nke mere ka otu ndi ma o bu otu agburu di iche n'ebe ndi ozo no. Ihezuonu (2013) kwadoro ihe Ocho (2005) choputara site na nchocha o mere. O choputara na asusu bu anya ndi mmadu ji ahụ uzo ma kowaa ihe digasi na gburugburu ha. O choputakwara na asusu obula a na-asu n'ebe obula bu njirimara ha, ozo, na asusu ka e ji enyefe omenala site n'agburu ruo n'agburu. Nchoputa Ocho, tinyere nke Ihezuonu, di mma n'ih na ha mere ka anya phanaeze meghee imata na asusu bu ihe ji agburu ka o ghara ifu efu. Ha mere ka ndi Igbo mata na ha ga-ejisi ike na-asu asusu Igbo ebe obula ha huru onwe ha iji kwadosie omenala e ji mara Igbo ike, mee ka asusu Igbo buru a kwaa a kwuru. Sinclair (1992) onye ndeputa okowa okwu Bekee nke B.B.C dere na asusu bu ngwaoru di oke mkpa n'oganihu obodo. O bu ngwaoru di ukwu Chineke nyere mmadu iji chia ma buru onyeisi n'ebe ihe e kere eke ndi ozo di. Nke a gosiri na e wepu asusu obodo a gaghi aga n'ihu tinyere na mmepe obodo ahụ ga-ahia ahụ. N'ezie, asusu bu a hughi ebule ma e lighi dike. Nchoputa Sinclair bara uru makana o mere ka ndi amaghiji mara na Chineke nyere nwoke mbu bu Adam ikike ichi ma gua ihe dum e kere eke aha. Robins (1985) kowara asusu di ka akara nzikorita ozi nke gbakwasara ukwu na nkwekorita nke ndi mmadu; o nwere ike igbnwo ma webata ihe ufodu site n'etu onodu si agbanwo n'ebe ndi ndi na-asu asusu ahụ no. Nkwa Robins na-ahuta asusu di ka uda di iche iche biakotara onu iji mebe mkpuruokwu, nkejiokwu na ahiriokwu.

Na nkwa Eme (2006), nchocha ndi Najiria mere iji kwado asusu ala anyi, nke Igbo so na ya, mechaara buruzie nchoputa na-etinye asusu Bekee n'okwa di elu. Onodu a wutere Igboanusi (2003:105) na Chukwukere (2006:65), nke mere ha jiri kwaa akwa, tie mkpu maka onodu ojo asusu Igbo banyere na ya. O bu site n'aka Eme na Nkamigbo (2009) ka anyi siri mata ihe ndi a. Na nkwa Anizoba (2013), "asusu bu uda nke nwere nghota site na nkwekorita pha na eze nwe ya bu asusu." O si na o bu mgbe pha na eze nabatara uda ahụ di ka mkpuru asusu nwere nghota n'asusu ka a ga-ejibezi uda ahụ na-asu asusu. O bu n'ih nghota a di n'asusu ka agburu o bula ji enwe ike kowaputa onwe ha. O bu ya na-emekwa ka ezi mmekorita di n'etiti pha na eze nwe ya bu asusu.

Site na nkwa Eme na Nkamigbo (2009), ihe mere anyi jiri buru ndi Igbo bu asusu anyi bu Igbo. N'igosi na okwu a bu eziokwu, Nwadike (2003) ziputara uzo ihe ato okwu a bu "Igbo" putara. Ihe mbu o si na "Igbo" bu, bu "ndi a muru amu", ya bu Ndi Igbo, Ihe nke abuo o si na "Igbo" bu, bu "oke ala ha bi", ya bu Ala Igbo. Ihe nke ato o si na "Igbo" putara bu "asusu

ha”, ya bu Asusu Igbo. Na nchikota ya, ihe okwu a bu Igbo putara bu “Ndi Igbo”, “Ala Igbo” na “Asusu Igbo”. Nkwa niile a, ma nke Nwadike (2002) na Nwadike (2009), ma nke Eme na Nkamigbo (2009) nakwa nke Anizoba (2013) emeela ka anyi mata na asusu bu uda nwere nghota oha na eze nabatara, were ya na-enwe mmekorita n'etiti onwe ha. Nkwa ndi a mekwara ka anyi mata na o bu agburu ma o bu oha na eze nwe asusu. Anyi sikwa na ya nghota na asusu Igbo bu ndi Igbo nwe ya di ka otu agburu. Anyi ghotakwara na okwu a bu Igbo na-egosiputa uzo ihe ato: Ndi Igbo, Ala Igbo na Asusu Igbo.

Eme na Nkamigbo (2009) na-ekwuzi na ihe mere e ji akpo anyi ndi Igbo bu maka asusu anyi bu Igbo. Ha abuo mere ka anyi mata ihe bu obibi ndu n' otu o siri metuta asusu. Ha si n'aka Ogbalu (1981) wee kwaa na obibi ndu mba o bula “metutara etu ha siri malite, udi ndu ha na-ebi, ihe ha na-eme, udi ekike ma o bu uwe ha na-eyi, udi nri ha na-eri, mmetuta di n'etiti mmadu na ibe ya, etu ha si eche echiche na etu ha siri kwuru mgbe obibi ndu ndi mba ozo na nke ha zutere.” N'otu aka ahụ, Eme (2006) na-enye nkwa do na o bu n'asusu ka obibi ndu dabeere. O kwukwara na e nweela otutu mgbanwe ojoo n'ekike, echiche na asusu Igbo kamgbe ndi isi ocha biara ala Igbo. Ndi oka mmeta di ka Isichei (1977), Orji (1999) na Ozigbo (1999) nwere nkwenye na obibi ndu ndi Igbo ka di ka mmara a kughi mmiri tupu obibia ndi isi ocha.

Nkwa niile a e nyere asusu n'ebe a digasi mma maka nchocha a na-aabagide. Ka o sila di, ndi ode na-akwa asusu di ka usoro mkparita uka na nzikorita ozi nke mba di iche iche nabatara ma na-agbaso na mmekorita mmadu na ibe ya. Mana nwanchocha hutara asusu di ka uzo mmadu na ibe ya si enwe mmekorita, eziputa mbunuuiche ha site n'okwu onu na mmeghari ahụ. Nke a gosiri na asusu bu isi sekpu nti n'ije mmadu n'ua n'ih na agburu obula enweghi asusu nwuru anwu.

A bia n'asusu Igbo, otutu mkpuruokwu bu okwu ndi e nweghi ike i kwuru onwe ha ma eziputa mputara dabara adaba ma o buru na o soghi okwu yitere nke oma. Ndekọ okwu ndi a n'ahiriokwu na-enye aka iziputa nghota ya etu o kwesiri. ozo, mbata okwu ndi a n'ime ahiriokwu di iche iche na-eme ka ahiriokwu ahụ o di n'ime ya wee gbatia mgbe e dere ya n'ih na o na-enye aka gosiputa ma dotikwuo nghota di n'ahiriokwu ahụ nke oma ma mee ka echiche ode na oguu buru otu ihe. Ufodu okwu n'ime okwu ndi a nwere ike iru oru ka aha, nkwa, ahansinuda, nruka na nkwa ma o bu were onodu n'isiahiri, mmeju ma o bu nnara dg.

Ufodu Okwu Agbamabuo n'Asusu Igbo

otutu okwu di n'asusu Igbo e nweghi ike ikwuru onwe ha ma ziputa ezi nghota ma o buru na o kwoghi nwa n'azu. Okwu ndi a na-enye aka gosiputa ezigbo mputara na nghota puru iche nye ahiriokwu o no n'ime ya. ikwaputa okwu ndi a site n'omumaatu ga-eme ka nghota doo anya nke oma.

1. **Ozugbo ozugbo:** O riri nri ahụ ozugbo ozugbo. N'ahiri a, okwu agbamabuo di na ya bu ozugbo ozugbo. Ozugbo ozugbo n'ahiriokwu a bu nkwa na-egosi etu ihe siri mee. o buru na o noro n'isiahiri. o buru ozugbo ozugbo ka o riri nri ya. Nke a gosiri n'okwu agbamabuo di iche iche nwere ike iru oru n'uzo di iche iche mgbe o bula o batara n'ime

ahiriokwu ma wee ike ziputa nghota doro anya. O nwere ike iru oru di ka aha, nnara, mmeju, nkwuwa, nkowa ma o bukwana ahansinuda n'asusu o bula o nwere ike ihu onwe ya.

2. **Ike ike:** Chika na-eme ihe ya niile ike ike. Ike ike bu okwu agbamabuo di n'ahiri a na-egosi nkwuwa etu ihe si eme. Nke a putara na o nweghi mgbe Chika na-eji nwayo eme ihe o bula o na-eme kama na mgbe o bula o choro ime ihe o bula o na-eme, o na-eme ya ike ike. Ike ike abughi naani na njedebe ahiri ka a na-ahu ya. E nwere ike ihukwa ya n'isi ahiriokwu. Ya bu na mmalite ahiriokwu.
3. **Nwayo nwayo:** Obumaagala na-aga ije nwayo nwayo. E lee anya n'ahiri a, a ga-achoputa na nwayo nwayo n'ahiri a no na njedebe ahiriokwu ma na-aruru di ka nkwuwa na-egosi etu ihe si eme. O bukwana mmeju n'ahiriokwu a. O nwere ike ino n'isiahiri ma o bu na njedebe ahiriokwu.
4. **Ghara ghara:** Ebe niile ghara ghara ghara ozugbo a ghara egbe ah. N'ahiri a, okwu agbamabuo di na ya bu ghara ghara bu nke na-egosi ebe niile ikpoghasi oku. A bja n'asusu Igbo, okwu agbamabuo nwere ike idi n'isiahiri, etiti ma o bu na njedebe ahiriokwu. Okwu agbamabuo e nwere n'ebe a bu nkwuwa. o na-akowa etu ihe siri mee mgbe a ghara egbe.
5. **Nke nke:** Chikota isiokwu gi na nke nke. Nke nke n'ahiri a, bu nkwuwa na-egosi etu ihe ga-esi mee. o putara ime ihe n'ichafu ma o bu ime ihe n'egbughi oge.
6. **Oso oso:** Nneka ji oso oso gbapu iro. N'ahiri a, a ga-achoputa na okwu agbamabuo e nwere na ya bu oso oso. O no n'etiti ahiri okwu bu nke na-akowazi na o bughi naani na mbido ma o bu na njedebe ahiriokwu ka a ga-ahu okwu agbamabuo. O nwere ike ino na njedebe ahiriokwu.
7. **Aja aja:** Lee ka ah. Aja aja ka ah. Aja aja ka ah. Aja aja n'ahiri a, bu okwu agbamabuo. N'agbanyeghi na o di na njedebe ahiriokwu mana o bu nkwuwa. Nke a putara na okwu agbamabuo abughi naani na nkejasusu 'aha' ka a na-ahu ya. E nwere nkwuwa ndi bu okwu agbamabuo di ka a huru n'ebe a. O nwere ike ino n'isiahiri ma o bu na njedebe ahiriokwu.
8. **Okwu okwu:** Ikenna bu okwu okwu. N'ahiri a, okwu okwu bu ahaomee ma buru okwu agbamabuo. A choo ka o noro n'isiahiri ma ghara igbanwee di ka aha. A ga-enweta, okwu okwu ka Uchenna bu.
9. **Kuli kuli:** Nne m zutara m kuli kuli. Okwu agbamabuo e nwere n'ahiri a bu kuli kuli na-aruru di ka mmeju n'ahiriokwu a mana o bu aha ma nwee ike ino n'isiahiri ma buru aha. Ndi Awusa na-emeputa kuli kuli. Kuli kuli bu aha ihe a na-ata a na-esi n'ahu ekere emeputa. N'ahiri a, kuli kuli a bu okwu agbamabuo. O no na njedebe isiahiri ma na-aruru di ka mmeju n'ahiriokwu.
10. **Kai kai:** O bu onu kai kai. Kai kai bu mmara n'aba n'anya umu nwoke na-anukari. O bu aha n'ahiriokwu a ma mejuputakwa mputara ahiriokwu ebunuche wee mebe ya.
11. **Gbam gbam:** Uchenna akuola gbam gbam n'elu ulo ya. N'ahiri a, 'gbam gbam' bu okwu agbamabuo. O noghi n'isiahiri kama o no n'etiti ahiriokwu na o na-aruru di ka mmeju ma buru aha. Nke a putara na okwu agbamabuo nwere ike ino n'isiahiri okwu n'etiti ma o bu na ngwucha ahiriokwu. A tugharia ya ka o noro n' isiahiri a ga-enweta, gbam gbam ka Uchenna kuru n'elu ulo. Okwu agbamabuo di ka aha nwere ike ino n'isiahiri nakwa mmeju dg.
12. **Moi moi:** Ana m eri moi moi. Moi moi n'ebe bu aha n'agbanyeghi na o bu okwu mbite

ma na-aruru oru mmeju n'ahiriokwu o di na ya. O nwere ike idi n'isi ahiri mgbe nke a mere, e nwere. Moi moi ka o na-eri. E lee anya n'omumaatu, a ga-ahu ma choputa na okwu agbamabuo bu moi moi e nwere ebe a dizi n'ahiri mana nke a emeghi ka gharazie ibu aha.

13. **Kpofu kpofu:** Adamma na-eghe kpofu kpofu. Kpofu kpofu ka Adamma na-eghe. E lee anya n'ahiriokwu abuo, i ga-ahu na okwu agbamabuo di nay a bu kpofu kpofu. N'ahiriokwu nke mbu, o no n'isi njedebe di ka aha ma na-aruru oru mmeju mana n'ahiri nke abuo, o no n'isiahiri di ka aha.
14. **Jagam jagam:** Ichaka ahu na-ada jagam jagam. Okwu agbamabuo di n'ahiriokwu a bu jagam jagam. O bu ahansinuda n'ihu aha ya sitere n'uda o nwetara site n'ichaka. O na-aruru oru n'ahiri a di ka nnara ma o bu mmeju. O nwekwara ike ino n'isiahiri ma ghara igbanwe nkejiasusu o no na ya. Ozokwa, Jagam jagam ka ichaka ahu na-ada. N'ebe a o nozi n'isiahiri ahiri di ka aha.

Aro nwanchocha

Ndi Igbo si na anyukoo mamiri onu, o gbaa ufufu, ebe o bu ebe onye bi ka o na-awachi. Nke a gosiri na o bu mma onye nwere ka o ji ana aka. Ndi Igbo kwesiri iji asusu ha kpoo ihe oge niile. Nke a ga-eme ka asusu ha buru akwaa akwuru na mba uwa. Ozo, ndi Igbo tumadi ndi nne na nna kwesiri iji asusu ha eme onu ma na-anori oge mgbe umuntakiri mechara ihe diji ha n'oge abali. Mgbe a na-eme nke a, ha ga-na-eji asusu Igbo akoro umuntakiri akuko ifo di iche iche na-emetuta n'obi nke ukwu. Akuko ifo niile ndi a bu iji mee ka ha nwere mmasi puru iche banyere asusu ha ma gbaara ihe ogo oso ma mee ezi ihe. N'aka nke ozo, nwanchocha na-atu aro ka ndi nne na nna ka jiri asusu a na-akuziri umuntakiri ihe di iche iche ga-abara ha uru na o di n'iru ma nye aka mee ka asusu Igbo na-eto eto karia ka o di taa. Asusu a kwesiri ibu ihe ezinaulo obula ji eme onu oge niile. Mgbe ndi Igbo matara na o bu nku di na mba na-eghere mba nri. Ha ga-enwe ike mata mkpa o di n'ihu ha nwere. Okwu agbamabuo bu otu n'ime ebube asusu Igbo nwere nke ndi nwe ya kwesiri iji eme nganga. Oge ndi Igbo malitere webataba okwu agbamabuo mgbe ha na-asu asusu ha, mgbe ha na-ekwu okwu oge obula, ugwu asusu Igbo nwere ga-alaghachi azu n'ihu na ha ga-ebugodu uzo hu asusu ha n'anya karia asusu ndi ozo. Nke a ga-amalite site na ndi nne na nna isuru umu ha asusu Igbo n'ezinaulo ha di iche iche. O buru na umuntakiri were asusu ara nne too, ha ga-enwe mmasi puru iche gbasara asusu ahụ ebe otutu ndi mmadu ga-enwezi mmasi ma asusu a n'ihu na umuntakiri ga-amata ihe niile zoro nzuzo banyere osusu, ogugu na odide asusu Igbo nke oma ma mee ka o buru ihe towanyere etowanye.

N'aka nke ozo, ndi nne na nna ga-agbasi mbu ike weputa oge nye ozuzu umuntakiri n'ezinaulo ha di iche iche. Ozuzu ndi a ga-amalite site isuru ha asusu Igbo oge niile ma mee ya di ka iwu na onye o bua suru Bekee oge abughi oge di otu a nwere ntaramaahuhu diri ya. Mgbe a na-asuru umuntakiri asusu nne, o ga-enyere ha aka imuta asusu ahụ osososo. Ndi nne na nna ga-ebu uzo malite isuru umuntakiri asusu ha n'ezinaulo ha di iche iche tupu umuntakiri ndi a abanye n'uloakwukwo otaakara. Mgbe ndi nne na nna mere nke a n'uzo kwesiri ekwesị asusu ha ga-abanye n'uburu umuntakiri ahụ nke oma ma mee ka mgbe ha bara koleeji ma o bu mahadum, o gaghi apu apu n'ime ha. O bu ihe mwute ma na-agba anya

mmiri na ndị nwe asụsụ hapụrụ asụsụ ha ji eme ọnụ n'aka ndị ọzọ.

Ọzọkwa, ndị gọọmentị na ndị ọzọ ọchịchị dị n'aka n'ala Igbo ga-agba mbọ chikọba amụmamụ ọzụzụ dị iche iche na asommpi n'ụlọakwụkwọ na ama egwuriegwu obodo iji akuziri ụmụntakiri ihe ha kwesiri n'oge ha kwesiri imata ya. Ọgbakọ na nkuzi dị otu a ga-eme ka asụsụ Igbo na-abawanye, eto eto ma bụrụ ihe ewulitere n'ebe dị elu. Mgbe asụsụ Igbo werechaara ọnọdụ ya etu o kwesiri site na-asommpi, ndorondoro ndị kwe na ndị ekweghi dị iche iche a tụtara ga-enye aka mee ka ụmụ afọ mụta etu e si eji asụsụ ide ihe n'uzọ dị iche iche ma were ya ekwu okwu ngwa ngwa site n'asommpi dị ka agwugwa, okwu ntabi ire. ilu Igbo dị iche iche dgz.

Nchikọta

N'edemede a, nwanchọcha gbara mbọ iziputa ihe bụ okwu agbamabuo na ọnọdụ n'asụsụ Igbo nke oma ma gosiputa nchọcha dị iche iche ndị mmadụ mereelarij maka ilu n'uzọ dị iche iche. Nwanchọcha gbara n'anwụ mkpa o di iji ilu Igbo ekwu okwu oge ọbụla, itinye ilu Igbo n'omumụ asụsụ Igbo. Edemede a gosiri ugwu na nsopuru ndi Igbo kwesiri inye asusụ ha site n'ilu iji mee ka asusụ ha buru ihe e ji eme onu ma na-eme ngala oge niile.

N'aka nke ọzọ, nwanchọcha gbara mbọ site n'igwa ndi Igbo ka ha jiri asusụ ha kporo ihe n'ihia na o bu ihe onye kpoko nkita ya ka o na-aza. Site n'ihie niile ndi a nwanchocha tụtara ga-eme ka ụmụ afọ Igbo chegharia echiche ma lachighaa azu n'asusụ ha ma nwee ike mee ka ha jiri asusụ ha na-ekwu okwu ma na-etinye ilu Igbo ebe o dabara adaba.

Mmechi

Nwanchọcha gbara mbọ nke ukwuu iji mejuputa ebumnoobi nchọcha a etu o kwesiri. Nke mbu nwanchocha doro ndi nne na nna aka na nti ka ha jiri ilu Igbo na-ekwu okwu mgbe ọbụla tumadi ebe umuntakiri ha no. Nchocha a ga-enye aka meghee anya ndi nne na nna, umuakwukwo, ndi nkuzi, umu afọ Igbo na ohanaze mkpa o di iji ilu awulite asusụ Igbo na ndu ndi Igbo n'ua gbaa gburugburu. Mgbe nke a mere, asusụ Igbo ga na-eto eto karia ka o di ugbo a.

EDENSIBIA

Afigbo, A. E. (1981). *Ropes of sand*. Ibadan: University Press.

Agbedo, U. C. (1991). *Linguistic correction of social differentiations in Enugu Ezike speech community*. Ebiputa Tesis, UNN.

Agbedo, C. U. (2000). *General linguistics: An introductory reader*. Nsuka: ACE Resources.

Anozie, C. C. (1999). *Lingwistiiks sayensi asusụ*. Nsuka: Fulladu Publishing.

Chukwukere, F.N. (2006). *Meeting the challenges of identity, Gender and other Relations in the 21st Century Igbo Literary Writing*, Journal of Igbo Studies, Vol.1, 65-73.

- Eme, C. A. (2006). *Style of Igbo Newspaper: A case Study of Ozisa*. A Ph.D. Seminar Paper Presented to the Department of Linguistics, Igbo and Other Nigerian Languages, University of Nigerian, Nsuka.
- Eme, C. A. na Nkamigbo, L. C. (2009). "Naijiria: Asusu, Omenala na Mmepa Obodo". Akwukwo a guru na Jonal Mmuta Igbo Vol. 4.
- Ejiofor, P. (2015). *Ajo oria ji asusu Igbo okenye ino n'ulo ewu na-anwu n'oghiri*. Awka: Valid Publishing Company.
- Ilechukwu, D. I. (2016). "Nganusoro n'asusu Igbo." Akwukwo nguputa PhD e dere na Ngalaba Amumamu Igbo, Afrika na Eshia, Fakolti Keati Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka.
- Isichei, E. (1977). *A History of the Igbo People*. London: Macmillian.
- Mbah, B. M. & Mbah, E. E. (2001). *Topics in phonetic and phonology: Contribution from Igbo*. Nsuka: A. P. Eupress.
- Mbah, B.M. & Mbah, E. E. (2014). *Atutu amumamu asusu*. Nsuka: University of Nigeria Press.
- Mohanan, K. P. (1982). "Lexical phonology." Nchocha Ph.D. Massachusetts Institute of Technology.
- Nwadike, I. U. (2002). *Igbo language in Education*. Obosi: Pacific Press.
- Ocho, O. (2005). *Issues and concerns in education and life, Institutes for developmental studies*. Enugu: University of Nigeria.
- Ogbalu, F. C. (1981). *Ndu Ndi Igbo. (The life of Igbo People)*, Onicha: Varsity Press.
- Onwudiwe, G. E. & Ugochukwu, C. N. (2012). Language as a vehicle for Cultural/Transmission: The Case of Igbo Language. *N'QJA: An International Journal of Igbo, African and Asian Studies* 2-10.
- Orji, M. N. (1999). *The History and Culture of the Igbo People before the advent of the white man*. Nkpor: Jet Publishers.
- Robins, R. H. (1985). *General linguistics: An introductory survey*. London: Longman.
- Serde, A. (1985). *Literary appreciation*. Ibadan: Onibonoje Press.
- Sutherland, E. T. (1991). *Marriage of Anansewa*. England: Longman.
- Udemmadu, T. N. (2018). *Omumu nghotaokwu (Sematiks)*. Onitsha: Durability Prints.
- Ugobueze, N. M. (2010). *The part of our indigenous language in rebranding Nigeria*: Na Ngalaba Asusu ala Naijiria, Nwafor Orizu College of Education, Nsugbe.